

başlamışlardır.”: qəzetdə belə getmişdir: “... qüvvədən feilə çıxara başlamışlardır.”

İdarəyə məktub

səh. 425. “...Müsəlmanlıq firqəsi...”: “İttihad” partiyası nəzərdə tutulur; bu partiya daha əvvəl “Rusiyada Müsəlmanlıq İttihad” adını daşımışdır.

Bazar ertəsi, 31 mart 1919-cu il, nömrə 147

AZƏRBAYCAN

Gündəlik siyasi, ictimai, ədəbi, iqtisadi türk qəzetəsidir

İkinci sənəyi-dəvamiyyəsi. Bazar ertəsi, 28 cəmədiyələxir sənə 1337. 31 mart sənə 1919.

Türk və islamlığa müfid məqalələrə səhifələrimiz açıqdır. Dərc olunmayan övraq iadə edilməz. Dərc edilən məqalatın mükafatını idarə təyin edir. Məhəlli-idarə: Bakı, Vorontsovski və Qubernski küçələrin küncündə 4 nömrəli evdə “Azərbaycan” idarəsi. Telefon nömrə 39-60. Tək nüsxəsi 80 qəpik.

Abunə şəraiti: Bakı üçün 1 aylığı 20 rublə, 2 aylığı 35 rublə, 3 aylığı 50 rublə. Qeyri şəhərlər üçün 1 aylığı 25 rublə, 2 aylığı 45 rublə, 3 aylığı 60 rublədir. Elan fiatı: sətri 3 rublə. Kərratla gedən elanlar üçün güzəşt edilir.

ELAN

Azərbaycan Məclisi-Məbusanının 31 marta təyin edilmiş növbəti iclası, Bakı faciəyi-əziminin sənəyi-dövriyyəsi [böyük Bakı faciəsinin ildönümü] gününə təsadüf etdiyindən, həman gündə minlərcə şəhid olan məsum və məzlumların ehtirami-ruhları üçün təxir və Məclisi-Məbusan idarəsi tətillə edəcəyi elan olunur.

mali-hüzn və təhəssürlə öz qövm-əqrəbalarına və dost-aşnalarına xəbər verir. Mərhumun təşviyi-cənazəsi bu gün mart 31-ində saat 10-da İçəri şəhərdə Sabornı küçədə 7 nömrəli evdən Şah məscidinə aparılacaqdır.

5776

İNNA LİLLAHİ

VƏ İNNA İLEYHİ RACİUN

Əliheydər Qasimov və Kərbəlayı Məhəmmədəli bəy Xanlarov, əvvəlincinin atası və ikincinin dayısı Hacı Məhəmmədətağı Qasimovun vəfat etdiyini kamali-hüzn və təhəssürlə [böyük bir kədər və həsrətlə] öz qövm-əqrəbalarına və dostaşnalarına xəbər verirlər. Mərhumun təşviyi-cənazəsi [cənazəsinin yola salınması] bu gün mart ayının 31-ində saat 10-da İçəri şəhərdə Sabornı küçədə 7 nömrəli evdən Şah məscidinə aparılacaqdır.

5775

İNNA LİLLAHİ

VƏ İNNA İLEYHİ RACİUN

Əbülqasım Hüseynzadə Hacı Məhəmmədətağı Qasimovun vəfat etdiyini ka-

UNUDULMAZ FACİƏ!

Martın 31-i bizə Azərbaycan tarixi-siyasetində unudulmaz üç günü xatırladır.

Günlər var ki, sevincinin böyüklüyü ilə, günlər də var ki, fəlakət və qüssəsinin əzəməti ilə unudulmaz.

31 Mart ikinci günlərdən idi. Bu gün tarixin qeyd edə bildiyi “aşura”, “bartelemey” (varfalameyevski noç) kimi xainanə bir surətdə hazırlanmış siyasi faciələrdən birisi idi.

Bizə deyə bilərlər ki, Hərbi-ümumi səfəhatı [Dünya müharibəsinin səhifələri] arasında Mart hadisəyi-əliməsini dəfələrlə ötən əsəfli [təəssüflü] hadisələr və qe olmuşdur. Bunun üçün dəxi Mart günlərində Bakı soqaqlarında [küçələrində] icra olunan məzalim və qıtalı [zülüm və

qırğını] Ərəbistanın qızgın çöllərində və yaxud Firəngistanın inqilabla qaynar şəhərlərində hadisə olan [baş verən] uzaq misallarla müqayisə etməyə nə hacət!

Əvət, doğrudur. Doğrudur ki, Belçikada, Serbiyada, Türkiyədə, Acarıstanda, nəhayət Qars, Muş, Van və sair yerlərdə, hətta Hərbi-ümumidən rəsmən xaricdə qalan İranda, Urmu, Salmas və Xoyda, şəkələn Bakı hadisəsinə bənzər və bəlkə də bundan daha fəci hadisələr vəqə olmuşdur.

Bunlar doğrudur.

Biz Bakıdakı Mart hadisələrini yada salarkən şübhəsiz ki, o günlərdə icra olunan vəhşətə, zülümə, yaxılan xanımanlara, parçalanıb da divarlara mıxılanan yavrulara, hətk olunan [tapdalanan; yırtılan] irz və namuslara dəxi ətfi-nəzər edir [nəzər salır] – insanın bir anda dönüb canavardan da betər hala düşmək ləyaqətində dəxi olduğunu böyük bir hissi-ıncıl və şərmdənliliklə [həyəcan və xəcalət hissi ilə] görürüz.

Fəqət Mart günlərinin əsl faciəsi bu cəhətdən də deyildir.

Martda söylədiklərimizdən və söyləyəmmədiklərimizdən daha böyük, daha şəni [biabırçı], daha mərdud [alçaqca], daha iyrənc bir hadisə vəqə olmuşdu.

İctimai bir inqilab nam və pərdəsilə ortaya çıxıb, milli bir ədavət icra edilmişdi.

Burjuaziyə elani-hərb edilib, əmələ və kəsəbə [fəhlələr və proletariat] qırılmışdı.

“Müsavat”a xitabən elani-hərb edilib, nəticədə sosialist, bolşevik və “Müsavat”, heç birisinə fərq qoyulmadan kəsilmək və atılmaq üçün müsəlman ol-

maq kafi gəlmişdi.

Bu nöqteyi-nəzərdən şaumyanların Bakıda çıxardıqları hadisə, leninlərin Petroqrada və Moskvadakı hərəkətlərinə qətiyyə bənzəməzdi. Orada sinfi bir hərbi, burada isə sinfi hərbi namı altında milli bir qital [qırğın], bir qitali-amm [kütləvi qırğın] icra olunurdu.

Daşnaklar intiqam alırdı.

Bu intiqam hər növ qonşuluq, inqilabdaşlıq, vətəndaşlıq hissini korladır, yan-yana sülh və müsəlmanlıqla [əmin-amanlıqla] yaşayan millətləri sənərlə biri-birindən ayırırdı.

* * *

Bolşeviklər “Sizə muxtariyyət deyil, xərabələr verəcəyiz” deyirdilər. Müttəfiqləri daşnaklar da indi izah edirlər ki, Bakını sahiblərinin əlindən çıxarmaları ilə onlar erməniliyi mühafizə edirlərmiş.

Həqiqətdir ki, martın 18-indən 21-inə qədər Bakı türk demokratiyasının qafasında patladılan toplar, müsəlmanlar haqqında rəva görülən məzalim, Azərbaycan fikrini daşıyan, muxtariyyət və istiqlal əqidəsi ilə pərvərdə olan [bəsənən; yetişən] vücudları məhv etmək üçün idi.

Fikir öldürülmək istənilirdi. Millət kəsirdi.

Fəqət kəndiləri inqilabçı ikən, inqilabın böyük düsturunu unudurlardı:

– Məş’əli-əfkari-əhraranə sönməz xun ilə!

Martda tökülən qanlar türklərdəki milliyət və hürriyyət fikrini, Azərbaycan atəşi-müqəddəsini söndürəmmədi!

Bakı küçələrində tökülən nahaq qanlar bir “piysuz” [şam; çıraq], yaxılan İs-

mailiyyə isə bir “iplik” işini görərək ürək-lərdə söndürülmək istənilən hürriyyət məşəlını daha ziyadə tutuşdurdu.

Qanlar içində boğdurulmaq istənilən Azərbaycan fikri, bu kərə müstəqil bir hökumət şəkili ilə təcəlli etdi [meydana çıxdı]!

Bakı bir qan, bir fitnə ocağı deyil, paytaxtımız oldu!

* * *

Bu gün Mart hadisələri kimi böyük bir riyazət [çətinlik] nəticəsində kəndi haqqını istirdad etmiş [geri almış] olan paytaxtımızda 31 Mart şühədasının [şəhidlərinin] ruhi-məzlumuna [məzlum ruhuna] fatihələr oxurkən, bir şeyi xatırlatmaq istərəm.

Mart hadisəsindəki müvəffəqiyyətsizliyin ən böyük səbəbi, bunu artıq hər kəs təsdiq edir ki, camaatımızın başsızlığı, o vaxta qədər bildiyi camaat xadimlərinə və siyasi firqə rəislərinə deyil, qeyri-məsul adamlara, ağılından ziyadə hissiyyətinə tabe şəxslərə uyduğu olmuşdur.

Ləhülhəmd [Allaha şükür olsun], bu gün o vəziyyətdə deyiliz. Millətin müqəddəratından məsul hökumətə və bu hökuməti doğmuş Parlamana malikiz.

Hökumət və Parlamamızın, bütün nöqsanı ilə bərabər bir məziyyəti var ki, böhranlı və məsuliyyətli dəqiqələrdə millətə başçılıq edir, onu hər hissiyyətə qarılmış yol ötən “mücahid”lərin şərindən saxlaya bilir.

Bunun üçün lazımdır ki, biz bütün hərəkətimizdə etidaldan [təmkindən; soyuq-qanlılıqdan] uzaqlaşmayıb, sükun və intizamı pozmayalım.

Tətil heyəti bizi bu gün matəmə dəvət edir. Bu dəvətə icabət edərək [razılıq verərək; tabe olaraq], bütün həyatı durduraraq Mart şühədasının ruhi-məzlumuna qarşısında diz çökəlim. Çökəlim də deyəlim ki:

Siz məzlum oldunuz. Biz sizin bu məzumiyyətinizi tələfi etdirmək [əvəzini çıxmaq] üçün qanınız bahasına aldığımız hürriyyət və istiqlalı bərk saxlayacağız!

M. Ə. Rəsulzadə

31 MART

*Şənidəm qusfəndi ra bozorgi
Rəhanid əz dəhan o dəst e qorgi
Şəbangəh kard bər holqəş bəmalid
Rəvan e qusfənd əz vey bənalid
Ke əz çənqal e qorgəm də robudi
Çe didəm aqibət qorgəm to budı*

Rus mütləqiyyət istibdadını kökündən yıxmış olan rus inqilabi-kəbiri [Böyük Rus inqilabı], mütləqiyyətin zənciri-əsə-rətinə giriftar olmuş olan millətləri azad etdi. Əsrlərcə zəncirbənd qalmış olan zavallı millətlər, uyuşmuş bədənlərinə bir hərəkət verib qol-qanadını açmaq istəyirdi ki, mütləqiyyət istibdadı əvəzinə Rusiyada bolşevizm istibdadı caygir olub [yerləşib], bədbəxt millətləri təkrar əsarət zəncirinə vurmaq əməlinə girişdi.

Bolşevizm amalına qarşı müqavimət göstərmək istəyənlərlə “qrajdan” müharibəsi açan və istiqlal üzrə yaşamaq istəyən və böylə yaşamaya haqqı olanlarla dəxi milli cəngə girişən rus bolşevizmi,

“azad millətlər” şüarını həqarətlə tapdalayıb, bu millətlər füqərayi-kasibəsinin [proletariatının] və demokratiyasının [xalqının] canını və malını dəmir və atəşə tutmaqdan çəkinmədilər.

O idi ki, rus bolşevizmi araya bir “qraj-danski” və bir də milli olmaq üzrə iki rəngli müharibə salıb çaylarca qanlar axıtdı, milyonlarca bəşər övladını tələf etdi, yüz minlərcə evlər viranə qoydu və bu qanlı vəqədən [hadisədən] hasil olan təəssürat, təbii, böylə bir əqidə törətməsinə səbəb oldu ki, rus inqilabı yalnız bir rusluğa müxtəss [xas, məxsus] olub, çarizm istibdadını qaldırmaqla, deyil ümum millətləri, bəlkə rus xalqını bu istibdad təhtindən [altından] qurtarıb, digər millətləri təkrar əsarət altında baqi [daimi, qalıcı] saxladı. Yalnız bir fərq bu oldu ki, bu əsirlərin keşikçiləri əvvəl rus çarizmi idi, bu səfər isə rus bolşevizmi oldu. Hər halda əsirlik aradan götürülmədi. Qurd əlindən qurtarılmış quzu, qurtaranın yemi olmaq məcburiyyətində qaldı...

Bir əsr bundan əvvəl müstəqil yaşamaqda olan azəri türkləri, rus istibdadının yıxıldığını görüb təkrar müstəqil yaşamaq ümidi-fərəhbəxşilə [fərəhləndirən ümidi ilə] şad olub, istiqlalə hazırlaşmaq üçün tədarükatda bulunmağa başladılar. Lakin yeni hakimlərimiz bu fikrimizi duyub, həman dəm əks tədarükat görməyə iqdəm edib [başlayıb], “Biz sizə istiqlal əvəzində xarabazlar verərik, torağınızda daşı-daş üstə qoyarıq” deyərək, barmaq işarəsilə hədələdilər.

İstiqlalımıza qarşı ittixad edilmiş [həyata keçirilmiş] olan sui-qəsdlərində özlərini “inqilabçılıq” nöqtəyi-nəzərindən haqlı göstərmək niyyətilə, adımızı “kontr-re-

volyusaner” [əksinqilabçı] qoyub, hücum hazırladılar. Hazırlanıb da başımıza Mart fəlakətini gətirib, hədələrinə müvafiq olaraq, paytaxtımızı xarabazara döndərdilər.

Çarizm zənciri-əsarətindən yenidən qurtulmuş olan azəri türkləri bir əsr müddətində əsarətin ağırlıqlarından o qədər zəif düşmüşdü ki, istiqlalını müdafiə etməyə və istiqlal düşmənlərinə qalib gəlməyə qüdrəti yox idi. Bu zəiflik, deyil yalnız maddi və cismani qüvvətimizi, bəlkə bütün mənəvi və ruhani qüvvələrimizi də şamil olub [əhatə edib], bədənimizin bütün qüvvəyi-ruhaniyyə və cismaniyyəsinə [mənəvi və fiziki qüvvətlərini] atıl [fəaliyyətsiz] qoymuşdu və bu ətalət o dərəcə idi ki, özümüzü müdafiə vəziyyətinə salmağa dəxi qüdrətimiz olmayıb, düşmənin hücum və təərrüzləri [təcavüzləri] qarşısında üryan bir bədənlə əli-qolu bağlı yığılıb, “ölüm-dirim” məsələmizin o tövr və ya bu tövr həlli düşmənin rəhminə və ya rəhmsizliyinə bağlı idi.

Bundan fəna bir hal olmaz ki, sənə qarşı təcavüz edilə və sənə də bu təcavüzü dəf etməyə heç bir vəsilən [vasitən, vəsaitin] olmaya!

Bakı müsəlmanları Mart günlərində bu halda idilər!

Və əgər türklər, Osmanlı türk qəhrəmanları vaxtılı-vaxtında gəlməsə idilər azəri türkləri Bakı həzimetindən [məğlubiyətindən] sonra özlərini yığıdırıb müdafiəyə hazır olmağa fürsət tapınca, deyil bir Bakıda, Şamaxıda, bəlkə ümum Azərbaycanda daş-daş üstə qalmazdı...

Keçən keçdi və olan oldu. Mart hadisəti Azərbaycan tarixində mühüm bir səhifə işğal edib, azəri türklərinin istiqlal

yolunda can verib qan tökdüklərini gələcək nəsələ oxutduracaqdır. Bugünkü vəzifəmiz isə o qara günləri yaddan çıxartmaq və buna görə də həmişə və hər an hazır olmaqdır. Böylə hazırlıq ki, bu hadisələr bir də təkrar edərsə, müdafiəsinə qadir olalım. Bunun üçün həm hökumətimizin və həm də millətimizin çalışması lazımdır. Bu gün istiqlal ilə yaşayıb da bu neməti-üzmadan [böyük nemətdən] istifadə ediriksə də, özümüzü xaricən əmin və amanlıqda bilmək və istiqlalımızın ibqasını [əbədiyini] təmin etmək üçün müdafiəyə hər an hazır və amadə [hazır, müntəzir] olmalıyıq. Biz indi öz müqəddəratımızı öz əlimizə aldığımız. Borcumuz, bu müqəddəratı gələcəkdə zühuru möhtəməl olan hər növ təcavüzdən qorumaq və məmləkətimizi şəərəflə yaşatmağa çalışmaqdır.

Hacıbəyli Üzeyir

18-31 MART

Bu gün 18-31 Mart hadisəyi-əliməsi səneyi-dövriyyəsi münasəbətillə Azərbaycan türk-islamı milləti matəm elan edirlər.

Bu gün bütün hökumət və camaat idarələri, məktəblər, qəzetlər, bazar, dükən, emalatxana və sair müəssisələr tətillə edirlər. Şəhərdə həyat dayandırılır. Zira:

Bu gün; gözəl ideya, böyük şüar altında qara fikir yürüdən bir taqım alçaq qaragüruhün əlində məqtul düşənlərin [qətl edilənlərin] illiyidir. Bu matəmdə azərbaycanlılar məscidlərə yığılaraq günahsız

önləri, irz və namusuna toxunulmuş məzlumları, canilər əlində tələf olmuş məsum çocuqları yad edəcək, Quran oxuyacaq, məzlumlara rəhmət, zalımlara lənətxan olacaqlardır.

Təzəpir məscidində – həman keçən il bu günlərdə düşmən mərmiləri dəydicə, yaralanan pəhlivan gibi nəre çəkərək guya zəbani-hal ilə [hal dili ilə] “Ey Türk milləti! Namusun qəbul etməsin! Allah, götürmə bu zülümü!” deyərək fəryad edən bu böyük məscidin həyatında cəmmikəsinin [böyük qələbəliyin] iştirakilə ictima [yığılmaq] tərtib verəcəklərdir.

Fəqət Azərbaycan türkləri bu matəmdə yadlarından çıxarmamalıdırlar ki, keçən il ibtida [əvvəla] Bakıda və Şirvanda, daha sonra da Qubada və sair yerlərdə bizim başımıza gələn müsibətlərin təqsirinin çoxu özümüzdədir. Həm də nə o mənaya ki, camaatımızın bir qismi maska geymiş canilərə inanaraq onlarla sosialist kimi rəftarda bulunmaqla özlərini aldatmış oldu, nə o mənaya ki, camaatımızın bir qismi məhz firqəbazlıq xətinə özünü üzə çıxarmaq və tərəfi-müqabilə [qarşı tərəfi, rəqibi] nəzərdən salmaq niyyətilə xalq yoldan çıxardı, heç bir fitnə və fəsaddan çəkinmədi.

Doğrudur, həyatımızda bu müəssif [təəssüf verici] amillər böyük rollar oynadılar. Doğrudur, on minlərcə günahsız olan vətən övladı bu hərəkətlərin qurbanı oldu!

Lakin bir şeyi xətidə tutmalıdır, bizim zəifliyimiz və düşmənin güclülüyü, bizim aramızda firqənin təfriqə [ayrılıq, ikitirəlik] kimi tələqqisi [qəbul edilməsi], dillərdə əzbər olan ittihadsızlığımız [bir ola bilməmək, birgə hərəkət edə bilməmək] və sairə

1918-ci il 18-31 Mart hadisatına dair

Yanğından sonra “İsmailiyyə” imarəti, “Açıq söz” və “Kaspi” qəzetələrinin mənzərələri

Şamaxı faciələri

Şamaxıda kain tarixi məscidi-camenin yanğından sonra daxili mənzəri

həp iki şeydən nəşət etmişdir [irəli gəlmişdir]:

İdrak və etirafi-milliyə [milli şüur və özünüdərk] yoxluğu;

Və sadələvh, safdərunluğumuz [təmiz-ürəkliyimiz].

Həyat bir məktəb və tarix bir ayineyi-ibrətdir. Yaşayışın acı həqiqətlərinə açıq göz ilə baxalım da, işləmiş olduğumuz xətaləri islah edəlim. Əks surətdə böylə faciələr həyatımızda təkrar-təkrar oynana bilər.

Keçən il həmin bugünkü gün müsəlman-türk firqələri, camaatı sakit etmək qəsdilə buraxmış olduqları bir intibahnamədə [vərəqədə] “Erməni qonşularımız dəxi bu məsələdə bizimlə bərabərdirlər” yazmışdılar.

Halbuki dörd saat sonra başlanmış davanı milli qıtala [qırğına] döndərən yenə həman “bizimlə bərabər olan qonşularımız” oldular.

Yalnız o gün deyil, həmişə bu surətlə aldanmışız. Bu da hər şeydən ziyadə siyasi xamlığımızdır. Siyasətdə millət, dövlət və firqə mənafeyi hər şeydən uca tutulduğundan, şübhəsizdir ki hər dövlət, hər millət və hər firqə ancaq mənafeyi özüyə bir və bərabər olanlara inana bilərlər.

Digər tərəfdən yenə həman keçən il Mart hadisəyi-əliməsindən bir az qabaq, faciənin oynanacağını qabaqcadan görmüş olanların “Açıq söz” qəzetəsində yazmış olduqları “Birlik gərək”, “Birlik tələb olunur” və sair bu kimi bir çox məqalələrin və bu yolda icra olunan təbliğat və təşviqatın nəticəsiz qalması həp camaatımızın milli mənafeyi dərk etməmiş olmasındandır.

Ona görədir ki, cənnətəsa [cənnətə bənzəyən] vətəninin xarabazara döndərilməsi sənəyi-dövriyyəsinə matəm saxlayan Azərbaycan türkləri, əski Roma imperiyası lejyonlarının ayaqları altında əzilmiş millətini və dağılmış vətəninə görə Han-nibalın müqəddəs atəşkədə və qoca atası hüsurunda etdiyi kimi, bu gün düşmən qumbarasıyla minarəsi dağılmış müqəddəs Təzəpər məscidi qabağında əllərini döşlərinə qoyaraq, başlarını aşağı dikərək qəşəm yad etməlidirlər [and içməlidirlər] ki, gözəl Azərbaycan və nəcib türk millətini hər cəhətdən sahili-nicat və səadətə [qurtuluş və səadət sahilinə] çıxaranadək başlarını yuxarı qaldırmayacaq və Azərbaycan istiqlalı, türk azadlığı, millət səadəti yolunda son qətrə qanına və son nəfəsinədək heç bir fədakarlıqdan geri durmayacaqlardır!

Ölənlərə rəhmət!

Qalanlara ibrət!

Xəlil İbrahim

XƏYALAT

*“Kəs nəyayəd be zir e sayeye bum
Vər homay az cəhan şavəd mə'dum”*

Sədi

O viranələr aşiqi, məxrubiyyət [xaraba qalma], fəlakət düşkünü, kəndi sövti-bədtinət və kədər-nisarı [bəd yaradılışlı və kədər yayan səsi] ilə məni daima narahat edir. Qəlbimi dağdar, fikrimi son dərəcə vəlvələdar edir. Onun hər bir ququltusu mənə rıqqət verir, ağılımı, zəhnimi cərihədar edir [yaralayır]!

Könlüm, meylim ona yaxlaşmayı. Kəndisini ona yağı hiss edir də, təbii olaraq xarabalıqlara qoşmayı. Onun sövtündə [səsində, sədasında], onun sayəsində [kölgəsində] səadət yoxdur, nəğməsi fərəh-əfza [fərəhləndirən, fərəh verən] deyil. Zira o, səadəti-eşq və məhəbbət nə olduğunu düşünəmməz. Bəlkə düşünər də, o vaxt o, xarabazar sevir, mən isə sevməm. Onun nəğməsi mənə yabançıdır. Sövtündə bətalət [süslük; fəaliyyətsizlik], əsarət görürəm. Hiss edirəm ki, o, kəndi sövtibəd-fitrəti [bəd təbiətli səsi] ilə bir çox parlaq və məsud xanımanların pəmali-vəhiyyəti olmasına [yirticiliğin ayaqları altında tapdalanmasına] ruyi-riza göstərmişdir [razılıq vermişdir]. Keçən sənə üzərinə qonmuş olduğu xanəni, mən bu gün xarabazar halında, məmur [abad] deyil, viranə şəklində buldum. Kəndi xanəm, o məmureyi-eşqim [eşqimin abad evi] olan bəmın [damın] üzərinə bir daha qonmasına razı olammam. Onun sövtündən pərişan-xatir olmaq və dolayısıyla xarabazlar görmək istəməm. Çıx, rədd ol!

* * *

Çox zaman hicrində ah-nalə və suz-[ü]-güdaz etdiyim [yanıb-yaxıldığım] o məhəbbə, o dilbəri-hürriyyət, ol hümayi-xoş-tinəti [xoş təbiətli hüma quşunu] istədim. O mənəm mövcudiyətim, həyatımdır! Daima vüsali uğrunda çarpışdığım o mürği-dilim [kənül quşum], kəndi sövti-pürsüruru [sevinc dolu səsi] ilə yenedən mənə ruh verdi. Vüsəlinə yetişdim. Onu dər-ağuş edərək [qucaqlayaraq] yanığ qəlbimdə, düşkün xəyalımda yeni bir

həvəs ehsas etdim [duydum]. Onu bir daha qeyb edəmməm. Zira o, mədum [yox olan] deyildir! Xəyalımın, mövcudiyətimin əbədi bir ruhu, qəvi [güclü, qüvvətli] bir əzəmətidir. Onu bir daha buraxammam.

İştə, o mənəm istiqaliliyyətimdir!

Piri [Mürsəlzadə]

EL YASI

– İslam qardaş! İslam qardaş! Mənə müavinət [kömək] ediniz!

İşbu iltica edici [yalvarıcı], ürək yandırıcı, qəlb patladıcı sözləri, üzü, sinəsi məxruş [cırmaqlanmış, cızılmış] gənc bir islam qadını:

– Mənə, beş nəfər məqtul əhbabını [qətl edilmiş beş nəfər istəkli adamını], bir nəfər sirdaşını, ələm, qəm, hüznün, şadlıq müxatəbini [həmsöhbətini] “Nərədəsiniz?” deyər axtaran boynu qaralı, qəlbə yaralı bədbəxtə, – deyər xitab edirdi.

Dəniz kənarındakı gömrükxana həyə-tində, pəmbiç tayları miyanında [arasında] sıra ilə yan-yana düzülmiş müsəlman və müsəlimə [müsəlman kişi və qadın] meytləri ətrafında müsəlman qadınları “oğul vay”, “ata vay”, “qardaş vay” deyər dolaşaraq mühiti məmat [ölüm] musiqisinə məxsus “vay” zənguləsilə zingilt-dikləri halda, işbu qadının “müavinət” diləməsi şimşək kimi əsəbimi [əsəblərimi] vurdu, qəlbimi yaraladı da ona tərəf yönəlmək məcburiyyətində buraxdı.

– Həmşirəm [bacım]!

– Qardaş! Mən yeddi nəfər əqvamını [qohumunu, yaxınını] məqtul [qətl edilmiş], qarşısında uzanmış, bütün ümidini dünyə və mafihadan [dünyadan və yer üzündəki hər şeydən] kəsmiş, evi talan edilmiş, əsasınadək [bünövrəsinə qədər] yandırılmış səfiləyə müavinət ediniz!

– Həmşirəm!

– Mənəm meytlərimi arabaya qoyunuz da qəbirstana aparayım!

Daha artıq danışmaq yeri qalmamışdı. Ətrafı dolaşdıqdan sonra iki dənə şəhər zibil arabalarından almağa müvəffəq olduq.

– Həmşirəm, nərədəsiniz?

– Burada!

Qadın yeddi nəfər meyti bir tərəfə çəkib, lələ butaları kimi düzərək miyanlarında lələ qönçəsi kimi oturub, çənəsinə ni ovcuna almışdı. Ağ saqqallı, ağ züfləri qırmızı qana bulamış, şəmsin parlaq şüası altında tələlə edən [parıldayan] iki ictimiyar [qoca], yanlarında birər sarı arizli [bənzilli], biləklərində incə mərcaq qolbağlı, dodaqlarında səbavətə [uşaqlığa] məxsus zərif məsumanə təbəssüm qızcağızlar, birər geniş alınlı, yüksək kökslü, şümşad qollu gənclər, bunların miyanında üzü, gözü xain əllər tərəfindən vəhşiyənə bir surətdə süngülənmiş başqa bir gənc yatırdı.

Məqtul, təravətini qeyb etmiş butalar miyanındakı diri qönçə, dodaqlarını tərpedirdi.

Yaxın yürüdüm.

– Soldunmu?.. Mən qaldım! Bəs vəzifəm nədir? Ağlamaqımı?

– Xayır!

Bir səs eşidildi. Qadın ayağa qalxaraq ətrafa baxmağa başladı.

Möhtərəm qare [oxucu]! Qadının o vəziyyətini təsvir etməkdən qələm acizdir! Qadına baxan, şimdi uçacaq, həman sədanı asimanlarda belə olsa bulacaq, qəlbə yarım ürəyi sandıqçasına alacağını hiss edirdi.

– Qardaşım, buldunuzmu? – deyər, gənc qadın mənə müraciət etdi.

– Buldum! – dedimsə də, davam edəmmədim. Oturdum, biixtiyar göz yaşlarım axmağa başladı. “İntihar et!” qulaqlarım pərdələrində xüsusi bir caduedici mahni kimi tərənnüm edirdi.

– Qardaşım! – deyər qadın oturdu.

Mən yenedən göz yaşları billurlarından onu tamaşa edirdim: Təbarəkallah! Qadının məxruş üzündəki hüsnü [gözəlliyi], əzəməti, parlaq gözlərindəki üluhiyyəti [ilahiliyi], ürəyimə soxulub “Məbədir! Kəbədir!” deyər, “Təzim et!” kimi təlqinatda bulunurdu [təlqin edirdi]. Əllərimi köksümə qoyaraq başımı aşağı saldım.

– Qardaşım! Mənə yazığın gəlir, deyilmi? Əvət! Mən yazığam, zira bütün əqvamım məqtuldur, istinadgahım yox, məlcəm [pənəhim] yox, ümid qapılarım bağlanmış, deyilmi?

Mən yenə başımı qaldırıb qadına baxdım.

– Qardaşım! Xayır, öylə deyil, hamısı məqtul, mən də, sən də, o da, o birisi də məqtul. Fəqət el məqtul olmadı, el yaşayır, yaşayacaq, el hər il mart ayından başlayaraq...

Qadın sözünü itməyə yetirmədən həyətdə oxşamaq, ağlamaq sədası ucaldı. Qadın ayağa qalxıb:

– Qardaşım, meytlərimi arabaya qoyalım!

Mən məbudəyə səmiən və taətən [eşi-

dirəm və itaət edirəm] deyən kimi qadınla bərabər meyləri arabalara qoyduq.

Arabalar yola düşdü də, qadın bir kəlmə söz demədən onların ardınca getdi. Əl-lərim köksümdə olduğu halda məbudəni mümkün qədər müşayiət etdim.

O vaxtdan sonra bir daha qadını görməmişdim.

* * *

Bağ vaxtı idi. Qəhrəman Türk ordusu çəlik kökslü igidlərini Anadolu ovalarından, Azərbaycan bucaqlarından hilal-uldüzlu bayrağı altına cəm edib “azadlığa” doğru yürüyürdü. Bakı ətrafında top gumburtuları, bomba patıltıları, mitralyoz şaqırtılarına qarışaraq “hürrrrrrriyyət”... deyə bağırırdılar.

Əsəbilibim həddən aşmışdı. Gecə yarısı işbu bağırıtı altında bir küncdə əlbisəyə bürünüb mürgülədim. Nəradən isə həman qadının “el hər il mart ayından başlayaraq...” yarımçıq buraxdığı cümləsi qulaqlarıma doldu. Cümlə ilə mübarizəyə başlayaraq, arxasını bulmaq istədim. Gözlərim qarardı, ətrafım zülmətə büründü, heç şey görməz oldum, çırpındım, gözlərimi bərəltidim. Qarşımda münəvvər [işıqlı] bir nöqtə peyda olub get-gedə qara əlbisəli, al örtüklü bir qadın həyulasına [siluetinə] mübəddəl oldu [çevrildi]. Üzünə baxdım, dırnaq yerlərini müşahidə ilə həman qadını tanıdım. Əllərimi köksümə qoyaraq, dizlərim üstə çöküb məbudəmə təzim etdim.

– El hər sənə mart ayından başlayaraq... sentyabr ayınadək matəm saxlar, – deyə məbudəm həyulası nitqə gəldi.

Üzünə baxdım, üzündəki o hüsn, o

əzəmət, gözlərindəki o üluhiyyət baqi olmaqla [qalmaqla], xüsusi bir tərəvət, xüsusi bir ülviliyi də havi idi [ehtiva edirdi].

Ayn. Rüşfət

KEÇMİŞ MART GÜNLƏRİ

Rusiya istibdadının mütəmadi təzyiqatı altında əzilməkdə olan Qafqaziya millətləri arasında ən böyük zərbə türk və müsəlman əhalisinə endirilməkdə idi. Şimaldan gələn qara qüvvələr güruhuna həpsindən əvvəl olduğu kimi, həpsindən fəzlə də məruz qalan Şamilin qəhrəman nəslə, o cəsur dağ qartalları olmuşdur.

Bütün bu təzyiqat işbu müharibə ibtidası ilə [müharibənin başlaması ilə], xüsusilə Rusiya ixtilali-kəbirinin zühurilə [Böyük Rusiya inqilabının meydana gəlməsi ilə] türk və müsəlman ünsürləri üçün daha kəskin bir dövrəyə girmişdir ki, hər tərəfdə türk və müsəlmanların canı, irzi təcavüzlərə məruz qalırdı. Bu hadisat əsnasında türkləri qətl və qarət etməklə iştirakda ən böyük rol və birinci dərəcədə fəaliyyət göstərənlər ermənilər olmuşdur. Bunlar bizimlə yan-yana yaşaya gəlmiş olduqlarına və bundan böylə də yaşamağa məcbur olmalarına rəğmə, fəlakət və müsibət günlərimizdə, qonşuluq xatirəsi üçün olaraq bizə həpsindən ziyadə dəsti-müavinəti [yardım əlini] uzatmaları lazım gəlir ikən, biləks [əksinə], onlar bizə həpsindən ziyadə irasi-zərər edən gəlmişlər [ziyan vurmağa davam etmişlər] və hələ də etməkdədirlər.

Rusiya əsakiri [əsgərləri] tərəfindən iş-

ğal edilmiş Türkiyə ərazisi daxilində və Qafqaziyada, xüsusilə Bakıda 1918 sənəsi martının 31-ində bolşevik kisvəsinə [donuna] bürünərək ancaq türk və müsəlman əhalisinə iras etdikləri təxribat və vəhşət, şübhəsiz bir türkün, bir müsəlmanın xatirəsində ilələbəd unudulmayacaq pək müəllim [ələmli], pək xunun [qanlı] bir xatirə həkk etmişdir. Bunlar təəssübləri saiqəsilə [ucbatından] türklük və müsəlmanlığa qarşı aqlın və məntiqin qəbul edəmməyəcəyi bir dərəcədə qudurmuşcasına bir düşmənlik ibraz etdilər [nü-mayış etdirdilər].

Bakının soqaqları içərisində, keçmişdə olduğundan min kərə daha fəzlə olaraq, təkrar ehtirasatı-insaniyyənin [bəşər ehtiraslarının] ən çirkin, ən mərdud [iy-rənc] şəkilləri kəndisini göstərdi. Yenə bir çox əziz və məsum canlar heysiyyətini çiyənmiş [tapdalanmış], insanlığını unutmuş bir sürü yırtıcı heyvanların qurbanı oldu və bir çox türk və müsəlman qadınları zalım, qəddar əllərdə günlərcə inlədi, məhv oldu. Nazlı gəlinlər, qızlar soqaqlarda sürükləndilər, təhqir olundular. Fədakar analar, nazənin bacılar oğullarının, qardaşlarının ölümləri üstündə baş açdılar, ağladılar.

İştə, bütün bu ürək dağlayan vəq'ələr [hadisələr], sənələrdən bəri əsarətə qarşı bəslənməkdə olan kin və qərəz atəşlərinin iştialına [şölənməsinə] bir səbəb təşkil etdi.

Tam bir əsr vaxt bundan əvvəl pək ağır bir təzyiq altında sükun-pəzir olmağa [səssizləşməyə, sönməyə] məcbur edilmiş həyatı-milliyə, qeyri-müsavi bir qüvvət altında əzilmiş qalmış, get-gedə bu qüvveyi-təzyiqiyə kəsbi-şiddət etdikcə

[şiddətləndikcə], qüvveyi-müqabilə də o nisbətdə təzayüd etməkdə [artmaqda] bulunurdu.

Fəqət Cahan müharibəsində bu qüvveyi-təzyiqiyə [təzyiq qüvvətləri] tənəqüs edər-etməz [azalan kimi], xarici qüvvəyə qarşı olan hissiyyəti-xüsumətəkarənə [düşmənəncə hislər] fəvərani-vulkaniyyə [vulkan püskürməsi] kimi tüğyan edərək, qarşısına durmaq istəyən bütün maneələri qırdı, yıxdı, təbiətin kəndisinə cızmış olduğu xətt üzrə cərəyan etməyə [axmağa] başladı.

Əvət, şimdi istiqlali-milliyə doğru pək böyük bir addım atmış bulunuruq.

Türk milləti keçən sənəki Mart hadisətini, türklük payidar olduqca [qaldıqca, mövcud olduqca] heç bir zaman xatirindən çıxarammaz və çıxarammayacaqdır. Bu gün bütün əfradi-millət [millətin bütün fərdləri] bu yolda vermiş olduqları qurbanları xatırlayaraq, kəndilərinə matəm tutur, ağlayır və bunlara səbəb olanlara qarşı qəlbində kin, qeyzi-intiqam hissləri tüğyan edərək, onların namlarını lənətlərlə, nifrətlərlə yad edir.

Əvət, keçən sənə martında məsum türk qanını axıdan o vəhşi, mənfur çöhrələr qəhr olsunlar, gəbərsinlər...

Əmin olunuz ki, bu gün o əziz və müqəddəs qurbanların pak və müqəddəs olan ruhları əfradi-millətin haqlarında göstərmiş olduğu bu haqsünaslıqdan məmnun olur və ulu Tanrıdan kəndi millətinin səadətini diləyir, istirham [xahiş] edirlər.

Bu gün hər bir türkün, müsəlmanın yapacağı kimi mən də Mart vəq'eyi-əliməsinin birilliyi münasibətilə matəmi-milliyə iştirak etməyi kəndimə bir və-

zifeyi-milliyə və insaniyyə ədd [hesab] edir və o qurbanların böyük ruhları qarşısında təzimət və ehtiramatımı ibraz edirəm.

Abidin

ŞÜHƏDAYI-HÜRRİYYƏTİMİZİN ƏRVAHINA İTHAF

*Sizin məzarınız iştə qəlubi-millətdir!
Bu sözlərim ürəyimdən qopan həqiqətdir.
Sizi unutmayaq şanlı millətim əsla,
Əmin olun buna, ey zinəti-cahani-fəna!
Sizinlə buldu bu millət şərəfli istiqlal,
Sizinlə buldu bu millət həyatı-pür-iqbal.
Bu gündə etmədə əhli-vətən sizi dəryad,
Salamlayır sizi iştə bu milləti-azad.
Müəbbədən diridir namınız bu dünyada,
Sizin də ruhunuz ucsun behiştə-ə'lada.
Bizi xilas edərək pəncəyi-əsaratdən
Nicat-bəxş olaraq dəsti-əhli-vəhşətdən
Çəkildiniz əbədi xüldzari-rəhmana,
Behiştə-rəhmətə, yəni diyari-rəxşana.
O xununuzla açıldı bahari-hürriyyət,
Sizin də yurdunuz olsun behiştə-ülviyyət.*

Bakı, 31 mart 1919

Əbdülsəlimzadə Məhəmməd Hadi

“ACI HƏQİQƏTLƏR”İM

Hər gün yazdığım dəftəri-xatiratımın hər nədənsə mazidəki [keçmişdəki] səhi-fələrini qarışdırırdım. Bundan tamam bir il əvvəl yazdığım “acı həqiqətlər” sözü gözümlə ilişdi.

Lahuti [ilahi] bir səda da: “Əcəba, sən bu günü unutdunmu?” deyər mənə xitab edirdi.

Bu sual qarşısında ayın on yeddisində başlayıb da aylarla təmadi edən [uzanan, davam edən] o qara lövhə qorxunc bir heykəl halında qarşıma dikildi. Müxatəbim [həmsöhbətim] bu sualı ehtimal ki, bir çoxlarına sor[uş]muş, əksərisinin unutmış olduğunu görməsindənmi, nədənsə, orasını bilmirəm, yalnız deyər bilərəm ki, mənə də müstəhzi [istehzalı] və acı bir səda ilə təkrar edir, bittəb’ [təbii olaraq] məndən də əcələ [təcili] bir cavab bəkləyirdi. Çünki bütün Azərbaycan şəhər və köylərini gəzəcək və hər bir müsəlman şəxsə bu günün acı həqiqətini təxəttür etdirdikdən [xatırladıqdan] sonra, daha iləridə Dağıstan, İran, Türkünstan, ehtimal ki, ta Çin, Hindistan yaylarına qədər gedəcəkdə... Halbuki müxatəbimə “Xayır!” cavabını verincə, dərhal hekayə tərzində isbata başladım.

İsmailiyyə; bu ali kaşanə, millət böyüklərinə yalnız millətin rifah [və] sədətini təmin etmələri üçün milyonlar sərf edilərək təsis edilmiş bir müəssisə, düşmənlərimiz gözlərinə tikan olub, ta uzaqlardan görüb də məyus olmaları üçün qurulmuş bir bina idi.

İlk zamanlarda dostlar müstərix [ürəyi sakit] və qəlbi ümid ilə məmlu [dolu], bu binanın önündən keçərkən, biləks, düşmənlərimiz istiqbalda [gələcəkdə] bu binadan çıxacaq qırılmaz və qayət mətin hazırlanmış əməlləri [arzuları, planları] təxəyyül edər, məyus, adətə qorxaraqdan, heç baxmağa cəsərət etmədən keçərdi. Çünki burası müsəlmanlığın ümidgahı deyər hər kəsdə bir fikir oyandırmışdı.

Fəqət həqiqəti-hal böyləmiydi? İsmailiyyədə yeni açılan bufetdə çox sevdiyim yoldaşlarımdan biri ilə münəqişə edirdik.

Münəqişəmiz yeni açılan İttihad və Tərəqqi firqəsi idi. Deyirdim:

- Yetməzmi bu qədər firqələrimiz? Biz digərlərinin birlikdə çalışmasını arzu edərəkən, milləti daha bir taqım parçalara təqsim edirlər [bölürlər]. Həqiqi bir türk mühibbi [aşiqi] olan yoldaşım türklərə qovuşmağı ancaq bu firqənin vücudunda hiss edirdi. Əksini iddia edərəkən, bulvar tərəfindən şiddətli atışma sədaları eşidilməyə başladı.

Bakıda üç hökumət vardı. Hər axşam bu atışmalara qulaqlarımız alışırdı. Lakin bu axşamkı atışma heç birinə bənzəmirdi. Çünki təmadi edir [davam edir], ziyadələşirdi. Xatirimdədir, bu axşam İsmailiyyəyimizdə yəhudi vətəndaşlarımızın milli teatroları vardı. Bifaidə olan münəqişəni tərək ilə İsmailiyyənin uzun mərdivanlarından hər kəslə bərabər mən də yoldaşım adətə qoşaraqdan enirdik. Atışmanın səbəbini və istiqamətini öyrənmək istəyirdik. Öyrəndim: Diki diviziyamızla bolşeviklər çarpışır.

O əsnada ağılıma bu söz gəlmişdi: Möh-tərəm bir zatın evində müsəfirdim. Daha çox millət xadimləri, müqəddəratimilləti idarə edən bir çox zəvati-kiram [böyük adamlar] da bu məclisdə isbatı-vücud [iştirak] edirdi.

Yeməkdən sonra firqələrimizin böyük rüknündən [etibarlı şəxslərindən] olan bir zatın yanında oturdum. Hər nədənsə firqələrində alati-hərbiyyənin [hərbi ləvazimatın] cins və miqdarını öyrənmək istədim. “Zaman gələr, görərsən” cavabını xəndəli [təbəssümlü] bir əda ilə almışdım

və müstərix olmuşdum.

İştə, bu atışma gecəsində bu zatın sözü xatirimə gəlmişdi. Sənətim hərbi olduğundan dərhal o zatın firqəsinə adətə yüyürdüm. Çünki yalnız bu firqədən ümidim vardı. Birinci dəfə buraya daxil olurdum. Burada toplananlar mənə görünə “Aman Allah, evimiz yıxıldı, nə yapalım? Sən Allah burda qal, bir yerə getmə...” daha buna bənzər bir taqım sözlərlə mənə qarşıladılar. Halbuki mən mütəmadiyən [daim] ətrafıma baxınıb top-tüfəngləri araşdırırdım. Sonradan anladım ki, mən də digər əfradi-millət [millət fərdləri] kimi aldadılmışam. Daşnakların rəisi telefonla “Camaata tapşırın erməni-müsəlman davası yoxdur, biz tamamən bitərəfiz” deyirdi.

Ey sevgili millətim! Sizi təmin edirəm ki, daşnakın bu sözü doğru idi. Çünki düşmənlər bizim kamilən qolsuz, qanadsız olduğumuzu bilməyirdi... Bizdən hələ qorxurdu. Yetişdirdiyimiz zabitlərin arxasında yetişmiş əsgərlərimizin də olduğuna – heç şübhə yox qismə-əzəmi [çox hissəsi] – inanmışlardı. Düşmənlərimizdən bizi çox gözəl bilənlər vardı. Fəqət bunlar ümumi inandırammırdı ki, bu zabitlər bir maskadan ibarətdir...

Təzə yetişən zabitlərimizin “Bizi niyə yetişdirdiniz, hanı əsgərlərimiz, nədə təfənglərimiz?” deyər təmadi edən atəşin suallarına heyhat ki, havanın boşluğu hesabı ilə [səbəbilə] əks-sədalarından başqa bir cavab verən yox idi!..

Durmaq zamanı deyil, sonda olsun birləşmək lazım. Bu axşam hər partiyyəyə baş vurdum. Əksərisində bir adam yox. Kəndi-kəndimə yalnız bu sözü təkrar edirdim: “Hey zavallı millət!..”

Məhəllələrə dağıldıq, hər kəslə bərabər mən də bağırdım: Müsəlman olan silah başına! Silahını alan çıxır, silahı olmayanlar da İsmailiyyəyə qoşurdu. Zavallılar bilməyirdilər ki, millətin bir tufəngi belə yox. Varsa belə, verən yox...

Millət birləşmişdi. Məəttəəssüf [təəssüf ki], bu ilk və son birləşmədən daha vaxim [ağır; qorxulu] nəticələr təvəllüd etdi [meydana gəldi]. Ayın on səkkizində millət qeyri-müntəzəm, bir silah baş[ın]da saxta qoçularımız olduqları halda İsmailiyyə binasında mitinq yapırdı. Böyüklərin artıq bu məclisdə heç bir qiyməti qalmamışdı. Hər kəs, bilxassə qoçularımız ağzına gələn sözü söyləyir, küfr edir [söyür], kimsəyə danışmaq haqqı verməyirdi. Danışanlara da qulaq asan yox. İş-tə, dediyim vaxim nəticə: Birlik var, böyük yox...

Bu hal daha fəci [faciəli] lövhələr hazırlayırdı. Bu zamana qədər ümumi ictimailərdə [yığıncaqlarda] – natiqəpərdaz [gözəl, bəlağətli danışan] olmadığım üçün – camaata xitabən söz söyləmədiyim halda, bu gün mən də söylədim:

Birləşməmək həsəbilə əlimizdə heç bir müdafiə alətimiz olmadığını, yalnız bir ümidimiz varsa ancaq sözlə düşmənlə etilaf edə [uzlaşa] biləcəyimizi, əks təqdirdə namusumuzun ayaqlar altında çiyənəncəyini [tapdalanacağını] adətə ağlayaraqdan söyləyirdim, yalvarırdım.

Yuxarıda zikr etmişdim: millətin başında bu gün böyüklər deyil, saxta, cahil qoçularımız dururdu. Onlar ancaq kəndilərinin cihadə dəvət edən mollaları alqışlayırdı. Mollalarımız əmmamələrini, qoçularımız papaqlarını əllərində sallayıp, bəziləri papaqlarını yerlərə vururdu:

“Bizə bu papaqlar artıq haramdır, namusumuz ləkələndi” deyirdilər.

Çox doğru, lakin buradakıların heç biri təqdir etməyirdi ki, namusumuzu ləkələyən bizzat kəndimiz.

İsmailiyyədəki mitinqdən bir nəticə çıxmadı. Camaat dağıldı. Çox sevinmişdim. Təəssüflər olsun ki, Təzəpirdə tərtib edilən ikinci bir mitinqdə millət edamını kəndi əliylə imza edirdi. Qərar verildi: ya həyat, ya ölüm! Düşmən yenə bizdən qorxdı. Ultimatumu əlinə [alar-]almaz bilaqeyd-şərt [qeydsiz-şərtsiz] təkliflərimizi qəbul etdi. Lakin başsız millət bundan da qürura gəldi.

Bizi eyi tanıyan bir taqım düşmənlərimiz fürsəti qaçırmamaq üçün müxtəlif məhəllərdə [yerlərdə] atəşə başlamışdı. Nə yapıqlarını bilməyən qoçularımız da nümayişkarənə atəş səslərinə atəşlə cavab verirdi. Bir çoxlarımız soqaqlarda “Atma, qardaş, atma” deyər bağırdı.

On doqquz mart sabahı düşmən tərəfindən birinci top patladı. Zənn edərsəm nəticəni heç bir müsəlman unutmamışdır. Nə oldu? Minarələrimiz yıxıldı, bir çox xanimamız yandı, bir çox ismətli ana-bacılarımızın namusları söndü, bir çox məsum qanlar töküldü, məscidlərimiz başları bədənindən ayrılmış, tamən yanmış, engizisyon məzalimini [inkvizisiya zülümünü] unutturacaq dərəcədə ənvə [cürbəcür] işgəncələrlə öldürülmüş qadın, erkək, qız, oğlan bigünah bir taqım vücudlarla doldu. Bolşevik kisvəsinə [donuna] bürünmüş namərd düşmən müvəqqəətən olsa da qürurla evlərimizi gəzdirdi, hər dürlü həqarət və təcavüzdə bulundu, əmvalımızı [mallarımızı] yağma etdi. Namusunu qurtarmaq istəyən biçərə

ailələrimiz çöllərə töküldü, pərişan oldu. Düşməndən qaçayım derkən, dostun əlinə əsir düşdü. Yollarda adını müsəlman qoyan bir taqım alçaqlar tərəfindən soyuldu. Xülasə, hər ailə birər surətlə fələyin qəhrinə uğradı. Bu hal, bütün Azərbaycan və Dağıstanı istila etdi. Hər tərəfini xarabazara döndərdi. Mövcudiyətimiz təhlükədə idi deyərsəm – zənn edərsəm – xəta etməyəm.

Ölən Adilə rəhmət, Nəcəf qulu Rzayev və yoldaşlarına burada qadınlarımız naminə təşəkkür etmədən keçəmməyəcəyəm. Bu dilavərlər [qoçaqlar] bir çox fədakarlıqla, heç olmazsa ricət [geri çəkilmə, qaçış] yolumuzu təmin etmişlərdi.

Millət həddən ziyadə qeyrət etdi. Əf-sus ki, nanəcib düşməne məğlub olduq. Ağladım, sızladım... Bir taqım fədakarani-millət [millət yolunda fədakarlıq edənlər] naümid bir halda tərtib etdikləri kiçik-küçük çətəllərlə [qeyri-nizami dəstələrlə] aylarca düşmənlə çarpışdı. Saxta qoçularımızın – isimlərini şəxsiyyəti [məsələnə şəxsiləşdirməyi] sevmədiyim üçün yazmayıram, millətin kəndisi bilir və bir gün cəzalarını verər – kimisi qəsdən kəndini namərd və alçaqcasına düşməne təslim etdi. Əksəri evindən dışarı çıxmadı. Çünki bu alçaqlar yalnız məsum müsəlman qanı tökməklə şöhrət qazanmışlardı. Cihad elan edən mollalarımızdan heç bir əsər görünməyirdi.

Ey sevgili millətim! Xatiratımın bu səhifəsi burada xitam bulur.

Bunu unutmayaım ki, mazidən [keçmişdən] ibrət almayaın millətlər daima məhkumi-həqarət olmuş, əhfadı [nəvələri, gələcək nəsilləri] tərəfindən də daima lənətlə yad edilmişdir...

Düşmənimizin unuduğunu yuxarıda zikr etdiyim yaralı qardaşlarımız imdadımıza gəldi. Onlarla birlikdə intiqamımızı aldıq, istiqlalımıza qovuşduq.

Bu nacilər [nicat verənlər, xilaskarlar] namusumuzu təmsil edən müqəddəs Azərbaycan bayrağını bizə təslim ilə xəstə olan vətənlərinə xəstə olduqları halda övdət etdilər [qayıtdılar]. Bizi qurtaranlar bu gün daxili və xarici, aldıkları müdhiş və vaxim [dəhşətli və ağır] yaralarla naümid bir halda inləyirlər, kəndilərini tədavi [müalicə] edəcək doktorları, yaralarını eyi edəcək mərhəmləri arayırlar... Onlardan heç bir ümid bəkləməyə haqqımız yoxdur.

Biləks [əksinə], vətənimizdə yeni doğan ay və günəşimizlə onları təsəlli etməyə məcburuz...

Ey millət başçıları! Bu gün başsızlıq üzündən qəhr olduğumuz matəm gününü yad edərkən, həqiqi surətdə birləşəlim. Əvət, birləşəlim! Daxili və xarici düşmənlərimiz görsünlər ki, qarşılarında çəlikdən daha mətin bir qala vardır. Birləşərsək yıxılmaz, yıxılacaq da mərdcəsinə yıxılar, tarixdə altun hürufatla [hərflərlə] qeyd edilərik...

Yaşasın bu gündən sonra həqiqi birləşəcək millət və böyüklərimiz!

Qəhr olsun aramızda bu gündən sonra ixtilaf çıxaranlar!..

Ə. Bədi'

İTHAF

Bolşeviklərin pəncəyi-qəhrində can verən müqəddəs arxadaş, millətədaş və irqdaşlarıma!

Ey mazisi pürşanü-şəraf [keçmiş şan və şərafə dolu], böyük və müqəddəs Azərbaycanın şanlı övladları! Sizi qəhhar [qəhredici] zərbələri altında, müftəris [yırııcı] və qanlı dişləri ilə boğan, xəzəleyi-nassdan mütəşəkkil [insanların ən alçaqlarından ibarət] o canavar sürüsü mərdüm-xarlar [yamyamlar; adamyeyənlər] zənn edirlərmə ki, Həzrəti-Teymurun bu atlı möhtərəm övladlarını, əsil türk yavruqlarını artıq bir daha əsəri-həyat görüləmməyəcək dərəcədə boğdular, ədəməbada [yoxluq diyarına] yuvarladılar?!..

Xeyr!

Yüz min kərə xeyr!

Bu gün o qəddar bolşeviklərin alçaqcasına kəsdikləri gənc türklərin, o alicənab türklərin müqəddəs ruqları yüksəklərə pərvaz etdilər [qanadlandılar], oraldan, bu xəzəleyi-nassın icra eylədikləri zülüm və etisafa [təcavüzə] qarşı “Nifrət, nifrət!” deyərək hayqırırlar. O zaman Azərbaycanın bütün o atəşin, qəyur [alovlu, qeyrətli] gəncləri yekavaz olaraq [bir ağızdan] “Qəhr olun, ey qan və vəhşət içində puyan olan [yüyürən] ərazili-nas [insanların ən alçaqları]! Ey qəddar və zalımlar! Biz azərilər ən son fərdimizə qədər sizin o alçaq, səfil idareyi-zalımanənizə tabe olmaqdan istinkaf edərək [boyun qaçıraraq] elani-üşyan edərək!” deyirlər.

Ey zavallı, bədbəxt gənclər; istiqlalimillinizi elan edərək, sənələrdən bəri bu talehsiz diyarda dalğalanammayan bayrağınızı təməvvüc etdirmək [dalğalandırmaq] üçün millətinizə qurban getdiniz! Fəqət əmin olunuz, o sizin müqəddəs və milli məfkurələrinizi ta həşrə qədər yaşadacaq, hətta yövmi-ərəsatda [məhşər günündə] belə sizə, sizin pək ziyadə təqdis

və təbcil etdiyiniz [müqəddəsleşdirdiyiniz və ucaltdığınız] o bayrağı ərməğan götürəcəklər övladları biz varız!..

Ey Azərbaycanın şanlı qurbanları; sizin qan və canınızla qurulan Azərbaycanın ulu kəbəsinə, türklüyün müqəddəs mehrabında heç bir zaman nə o vəhşilərin müstəkrəh [iyrənc] bayrağı dalğalanacaq, nə də müstəbidlərin daşqın və haq tanımayan keyfəmayəşəsi [özbaşınalığı] hökm-fərma olacaqdır [hökm sürəcəkdir].

Burada, bu cənnətəsa [cənnət kimi] diyarda yalnız bizim, biz türklərin milli bayrağı təməvvüc edəcək, yalnız bizim, biz azərilərin mədəniyyəti intişar olacaqdır [yayılacaq].

Ey hüzüri-rəbbülaləminə [aləmlərin rəbbinin hüzuruna] qanlı libas və dəlik-deşik vücudlarıyla varan Azərbaycan şəhidləri! Məscidlərimizin minarələri və Cəmiyyəti-Xeyriyyəimizin qübbəsi üzərində dolanan ruqlarınız əmin və şahid olsunlar ki, sizin mübarək qanlarınızın damladığı hər yerdə bir türbeyi-cənnət, bir qibləgahi-ümmət hüsula gəlmişdir.

Buralardan keçəcək hər bir türk hörmətlə əyiləcək, tatlı və ruhnevaz [ruh oxşayan] mərsiyələrlə tərənnümsaz olaraq sizin məşhədi-mübarəkinizdə [şəhid olduğunuz yaxud dəfn edildiyiniz mübarək yerdə] şanlı tarixinizi yad və təzkar edəcəkdir [xatırlayacaq]. Mazinin [keçmişin] müzlim [qaranlıq] dəqiqələri içində müşəşə bir atini [təntənəli bir gələcəyi] biz gənclərdə təcəlli etdirən [meydana çıxaran; göstərən] sizin o bitməz-tükənməz cihadınız, cihadi-mənəviniz, cihadi-fikrinizdir.

Siz öylə qəvi [güclü] və mətin bir iman ilə Azərbaycanın xilasına çalışdınız ki, –

ey müəzzəz [əziz] ruqlar! – səadəti-atiyyədən [gələcək xoşbəxtlikdən] məhrum biz avarəgana [avaralara, sərsəri gəzənlərə] bir üfq-i-novini-istiqlal [yeni bir gələcək üfqü] iradə etdiniz [göstərdiniz]. Fəqət vaheyfa [heyif] ki, səyiniz sizə səməreyi-təlxamiz [acı bir meyvə] bəxş etdi.

Bir atəş-fəşan nikbət [atəşlər yağdıran bir bədbəxtlik] içində qaib oldunuz!

Lənət olsun o zalımlara ki, xunin [qanlı] əllərilə əqtari-cahanı [cahan məmləkətlərini] ridayi-matəm [matəm örtüyü, matəm şalı] içinə soxdular, hər yerdə qan, vəhşət, ölüm vulkanları saçarkən, sevgili yurdumuzun müqəddəs övladlarını da parçaladılar.

İştə o zaman Azərbaycanın pənbə, la-civərd səmasında məxuf [təhlükəli] buludlar toplanaraq, yurdumuzun dilruba [könül oxşayan] səması qarardı, hər yerə bir yövmi-qəsvətəngiz [ağır, ürək sıxan bir gün] çökdü!

Tarixi-aləm bu qəddarları lənətlə, məzəllətlə [alçaqlıqla] yad edərəkən, xəttizərrinlə [qızıl xətlə] yalnız sizi, ey Azərbaycanın mübarək şəhidləri, əvət, yalnız sizi yazacaq və hörmətlə salamlayacaqdır!

Ələsgər Ələkbərzadə

MART HADİSEYİ-ƏLİMƏSİNİN MÜXTƏSƏR TARİXÇƏSİ

1914-üncü il ibtidalarında [əvvəllərinə] Yevropa müharibəsi başlanana qədər erməni ictimai dairələri və mətbuatı Türkiyə hökumətinin ermənilər münasibətində etdiyi vəhşiliklər haqqında səs sa-

lib heç bir şeyi unutmayaq, hər cür iftira və yalanlar ilə Yevropa əfkari-ümumiyyəsinə [ictimaiyyətinə] müsəlmanlar əleyhinə qaldırmağa çalışırdılar.

“Daşnaksaqan” firqəsinin və erməni şovinistlərinin müsəlmanlar əleyhinə, xüsusən türklər və müharibə ibtidasından Qafqaziya müsəlmanları əleyhinə etdikləri işlər hamıya məlumdur. Yevropada və Rusiyada yaşayan ermənilərin hamısı müttəhidülqövl [bir ağızdan] bütün dünyaya müraciətən “Ermənistan ermənilərə çatmalıdır” deyərək qışqırmağa başladılar. Hər yerdə erməni könüllü dəstələri təşkil edilib, Qafqaziyaya göndərilirdi. Bu könüllü dəstələr hər yerdən keçdikdə rus saldatı adı ilə qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini qarət edib dağıdırdılar.

Daşnaksaqanlar əfkari-ümumiyyəni müsəlmanlar əleyhinə qaldırmaq arzusuyla özlərini o yerə yetirmişdilər ki, Bakı gömrükxanasından düyü və çərəz aparar arabalara kisələrdə patron və qeyri mühimmati-hərbiyyə [hərbi ləvazimat, silah-sursat] var deyərək bəhanəsilə tutub axtarırdılar. Guya ki, müsəlmanlar silahlanırlar. Bu müfəttinə [fitnəkar] və yalan xəbərləri əhali arasında nəşr etməkdən [yaymaqdan] ötrü ermənilər Rus Milli Komitəsinin müavinətindən [köməyindən] də istifadə edirdilər.

Türkiyə əsgərləri Qafqaziya cəbhəsində geri çəkildikləri zaman, Türkiyə erməniləri Qafqaziya ermənilərinə qoşulub geri çəkilən Türkiyə əsgərlərinə hücum ilə onları təqib etməyə başladılar. Bir tərəfdən Andraniklərin, digər tərəfdən Dro, Qaro və Muradın dəstələri hücum etməkdə idilər. Müsəlman kəndlərinin hamısı qarət edilib dağıdılmış idi.

Dəmiryol xəttinin hər bir nöqtəsində müsəlmanlar silah daşıyır deyə agentlər qoyulmuş idi. Bu agentlər bir çox müsəlmanı da tutub öldürmüşlər.

1917-inci il ibtidasında [əvvəlcə] hüriyyət elanından sonra onlar pərdəni götürüb öz üzvlərini aşkara çıxardılar.

Rus saldatları hüriyyətdən istifadə edərək müharibəni qət edib [kəşib] evlərinə getdikləri zaman, erməni saldatları daşnaklar ilə birləşib rus saldatlarının buraxdıqları mühimmati-hərbiyyəni cəm etdikdən sonra, dəstələr düzəldib rus saldatı adı ilə müsəlman kəndlərini dağıdıb talan və qarət etməyə başladılar.

Rostovdan başlamış Tiflisə qədər hər bir stasyonda müfəttislər [fitnəkarlar] rusları müsəlmanlar əleyhinə qaldırdılar. Bu fitnəkarlıqlar nəticəsi olaraq bir çox müsəlman qətl edildi. Dağıdılmış və yandırılmış dəmiryol mövqifləri [stansiyaları] bunu gözəlcə isbat edir.

Xaçmaz mövqifində olan fəciyə hadisələrə gəldikdə, onları təsvir etmək belə mümkün deyildir. Əlbəttə ki, bu hadisələr müsəlmanların qəlbini dağdar edib [dağlayıb, yandırıb], gəldikcə böyük düşmənçiliyə bais olurdu. Bu zamanda Bakıda Əmələ və Saldat Vəkilləri Şurası [Fəhlə və Əsgər Deputatları Soveti] vücuda gəldi.

Sosialist bayrağı altında məzkur [adı çəkilən] şuraya daxil olan daşnak Şaumyan, Sako Saakyan, A. Arakelyan müsəlman fəhlələrin şura heyətinə daxil olmasına hər cür mümaniət [mançilik] göstərməyə çalışırdılar.

Mədənlərdə və zavodlarda Qırmızı ordu (Krasnaya armiya) təşkil edildi. Bu orduya ermənilər, ruslar və müsəlmanlar da yazılırdılar.

Lakin müsəlmanları qəbul etməyirdilər. Qırmızı ordu başdan-ayağa ermənilərdən ibarət idi. Bu ordunun başında cəllad Avakyan dayanmış idi.

Bu vaxt müsəlmanlar gürcülər və ermənilər misalı özləri üçün milli ordu təşkil etməyə çalışırdılar. Seymin binagüzarlığına [sərəncamına] görə, Gəncədə duran 216-ıncı və Bakıda olan 219-uncu alaylar, özlərində olan mühimmati-hərbiyyəni Gəncə və Bakı alaylarına verməli idilər. Lakin ermənilər nə Gəncədə və nə də Bakıda müsəlmanlara heç bir şey vermədilər. Hər bir şeyi yığıdırıb özləri ilə apardılar. Bu iş üstə Gəncədə müsəlmanlar ilə ermənilər arasında fəna nəticələr ilə təhdid edən ədavət vücuda gəldi. Düşmənçilik edənəri barışdırmaq və müsadiməni [toquşmanı] rəf etməkdən [aradan qaldırmaqdan] ötrü Tiflisdən – Seym tərəfindən, Bakıdan isə müsəlman və erməni milli şuralarından və “Müsavat” firqəsindən Gəncəyə vəkillər göndərildi.

Bir növ ilə bu iş qurtardıqdan sonra müsəlmanlar tezliklə öz qüvvələrini milli ordu təşkilinə sərf etməyə başladılar. Daşnaklar var qüvvələri ilə bizə bu işdə mane olmağa çalışırdılar. Onlar fitnəkarlıqdan və yalandan çəkinib həya etməirdilər. Bu qərar üzrə onlar Seymdə “Müsavat” əleyhinə fitnəkarlığa başlayıb, “Müsavat” firqəsini türklər ilə sazişə girməkdə müttəhim etməklə bərabər, müsəlmanların özləri üçün ordu düzəltmələrinə mümaniət göstərilməsini təklif edirdilər.

Ermənilər mətbuatında da bu cür fikir yürüdüb ələlumdə [başlıca olaraq] “Müsavat” firqəsinə və müsavatçılara hücum etməklə bərabər, onları Türkiyə agentləri

adlandırırdılar.

Müsavatçılar isə var qüvvələri ilə camaatı sakit etməyə və bu iki millət arasında mehriban münasibət [münasibətlər] saxlamağa çalışırdılar. Bu məqsədlə də bir çox müttəhid [birgə] mitinqlər tərtib verilib, hər iki millətin ruhanilərindən və ziyalılarından müavinət istənilirdi. Hər iki millət ruhaniləri arasında təntənəli qardaşlıqlar vəqə olurdu. Bizi sakit edib inandırırıdılar ki, ermənilər bizə dostdurlar.

Amma bununla belə, daşnaklar yatmayıb xəlvətcə öz işlərini işləyirdilər. Həştərxandan, Petrovskdan, Krasnovodskdan gələn ermənilər bu bəhanə ilə Bakıda saxlanırdılar ki, guya müsəlmanlar yollarda onlara hücum edirlər. İrandan və Krasnovodskdan paraxodlarda Şura Hökuməti adına gətirilən mühimmati-hərbiyyə və qeyri şeylər həqiqətdə isə daşnakların əlinə keçirdi. Bu şeylər etibarlı yerlərə yığılırdı. O cümlədən Mantaşevin zavoduna və qeyri yerlərə.

Bunların hamısıyla bərabər, eyni zamanda Şaumyanın və Avakyanın fitnəkarlığı sayəsində Şamaxı hadisələri vəqə olurdu. Şaumyanın bu münasibətlə yazdığı məktub Gəncə komendantının əlinə keçmişdi. Bu kağızdan aşkar görünür ki, Şaumyan və Avakyan xalis daşnakdirlər.

Şura heyətinə daxil olan müsavatçı fəhlələr, şurada olan bütün qara işləri aşkar görüb, dəfələrlə deyib şuraya göstərirdilər ki, erməni şovinistləri sosialist maskası altında şurada işləməkdədirlər. Müsavatçı fəhlələr az olduqlarından, onların sözlərinə etina olunmayırdı. Müsəlman ərkani-hərbi [hərbi qərarqahı] birinci dəfə Bakıya gəldiyi zaman erməni

millətpərəstləri şura adı ilə ərkani-hərb heyətinin hamısını tutub həbs etdilər. Bakı müsəlmanları bu işdən narazı olub həyəcan artdı. Protesto olaraq bazar-dükən bağlandı. Müsavatçılar var qüvvələri ilə əhalini sakit etməyə çalışdılar. Axırda həbs edilənlər azad edildilər, lakin müsəlmanlara sataşmaq davam edirdi. Xüsusən Bakı mövqifində [stansiyasında] başsızlıqlar vücuda gəlib, bir neçə müsəlman tələbəsi qətl edilmişdi. Bakı mövqifində o qədər başsızlıq artdı ki, Zaqafqaziya dəmiryoluyla getmək istəyən müsəlmanlar mövqifdən qaçıb, Heybət mövqifinə gedirdilər. Oradan qatar ilə yola düşürdülər. Ermənikəndinə getmək daha təhlükəliydi. Salamət gedən daha qayıtmayıb xəbər belə olmayırdı.

Məlum oldu ki, erməni saldatları məşhur qaniçən Amazaspın komandasına verilməmişlər. Onlar hamısı Şura Hökumətini qəbul etdilər. Müsavatçılar mövsuq [etibarlı] mənbədən xəbərdar oldular ki, ermənilər Ermənikəndində xəndəklər qazıb istehkamət yapmaqdadırlar. “Müsavat” firqəsi öz nümayəndəsi vasitəsilə bu əhvalatı qradonaçalnik Ter-Mikaelyandan xəbər almışdı. Bu əhvalat daşnaklar vasitəsilə təftiş edildikdən sonra aşkar olmuşdur ki, “Müsavat”ın aldığı xəbərlər doğrudur. Ermənilər üzr istədilər və xəndəklərin doldurulmasına binagüzarlıq olundu [qərar verildi], fəqət bir neçə vaxt keçdikdən sonra bu xəndəklər təzədən qazılmışdı. “Müsavat” firqəsinin bu münasibətlə ikinci dəfə etdiyi protestosuna Ter-Mikaelyan cavab vermişdir ki, bu xəndəkləri ermənilər başqa qəsd üçün deyil, ancaq özlərini müdafiə və mühafizə etməkdən ötrü qazırlar.

Bu işlərin hamısı Müsəlmanları əsəbləşdirib həyəcana salırdı. “Müsavat” firqəsinin Əmələ və Saldat Vəkilləri Şurasına dəfələrlə etdiyi müraciəti nəticəsiz qalırdı.

1918-inci il martın 14-ndə Əmirovun komandası altında Şamaxıya bolşevik əsgəri dəstəsi göndərilmişdir. “Müsavat” firqəsi bu əsgəri dəstəni göndərməkdən məqsud nə olduğunu sorduqda, Əmələ və Saldat Vəkilləri Şurası cavab vermişdir ki, bu dəstə uyezddə olan xırda üsyanı yatırmaqdan ötrü göndərilir.

Buna qədər Hacıqabuldan Salyana və oradan da Muğana bolşevik qoşunu göndərilmiş idi. Lənkəranda olan Diki Diviziyası tərksilah etmək üçün dəniz təriqiylə [yoluyla] bolşevik dəstələri göndərilmişdi. Bunlar hamısı Erməni Milli Şurasının xəbəri ilə edilirdi.

Göndərilən bolşevik əsgərlərinin hamısı yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini dağıdıb zirü-zəbər [alt-üst] edirdilər. Bu qərar üzrə Astaraya da bolşevik əsgərləri göndərilmiş idi. Astara top atəşinə tutulub qarət edildikdən sonra, əhalinin varı-yoxu aparılmışdı. Xəzər dənizi sahilində Qızılağac ilə Lənkəran arasında olan hamı müsəlman kəndləri “Aleksandr Candar” paraxodu tərəfindən top atəşinə tutulmuşdu.

Styopka Lalayevin quldur dəstəsi gecələr müsəlman evlərinə hücum edib, ev sahibinin silahını aldıqdan sonra özünü də kötəkləyirdilər. Flot [donanma] matrosları da bu cür hərəkətlərdə bulunurdular. Yanvar ayından başlamış Mart hadisələrinə qədər bu halət davam etdi.

Hacı Zeynalabdin Tağıyevin oğlunun cənazəsini Bakıya gətirən 48 nəfər Diki

Diviziya əsgərləri şəhərə gəldikdən sonra şəhər əhvalı daha da fənalaşdı. Şəhərin hər yerində müsəlmanlar əleyhinə mitinqlər tərtib edilirdi. Əhali həyəcana düşüb hadisələri gözləyirdi.

Müsavətçilər var qüvvələrini bu işlərin hamısının sülh ilə bərtərəf olmasına [aradan qaldırılmasına] sərf edirdilər. Lakin daşnaklar yatmayırdılar. Fevral ayından başlamış onlar xəlvətçə erməni ailələrini şəhərin müsəlman hissəsindən köçürməyə başladılar. Bununla belə sayiat buraxırdılar ki, müsəlmanlar bütün xristianları məhv etməyə hazırlanırlar. Xüsusən müsavətçiləri müttəhim edirdilər.

Şura Hökuməti başında olan Şaumyan, Saakyan və Arakelyan bu qeyri-təbii əhvalın bərtərəf edilməsi üçün heç bir təşəbbüsdə bulunmayırdılar. “Müsavat”ın hər bir müraciətinə onlar cavab verirdilər ki, hər bir işdə müsəlmanlar özləri günahkardırlar və işlərin böylə olmasına müsəlmanlar çalışırlar. Bunlara baxmayaraq, müsəlmanlar fikirlərinə belə gətirmirdilər ki, ermənilər Mart hadisəsinə bais ola biləcək bir ədnalıq [alçaqlıq] edə bilirlər. Bununla belə, müsəlmanların bu niyyətlərinə şübhəli baxırdılar.

Bu halda Şamaxı hadisələri haqqında Bakıya xəbərlər gəlməyə başladı. Martın 16-sında xəbər gəldi ki, bolşevik saldatları Şamaxıya hərəkət edərək intizamsızlıq salıb, yolda qabaqlarına gələn müsəlman kəndlərini, o cümlədən Ağdərə, Novxanlı, Qorxanlı və qeyrilərini qarət edib müsəlmanları qırırlar.

Müsavətçilər bu kəndlərin müsəlman əhalisini sakit etməyə çalışıb onları inanırdırdılar ki, müsəlmanlar ilə ermənilər

arasında ədavət yoxdur. Eyni zamanda Bakıda olan erməni saldatları körpülərdə olan fəhlələri, hammalları və qeyri müsəlmanları döyüb incidirdilər.

Mart ayının 17-sində Bakıya xəbər verildi ki, ermənilərin milli qoşunları Şamaxıyaqəd yetişmişlərdir və orada ermənilər ilə müsəlmanların əlaqəsi çox kəskinləşmişdir. Hətta xırda müsadimələr də vaqe olmuşdur [toqquşmalar da baş vermişdir]. Ələlümüm [ümmümiyyətlə] Şamaxıdan gələn xəbərlər çox yaxşı deyildi.

Həman gün mart ayının 17-sində axşam “Avetik” paraxodunda bir çox arvad, uşaq, qoca kişilər, “Müsavat” nümayəndəsi və 38 nəfər Diki Diviziya saldatları Lənkərana getməliyidilər. Fəqət Şura Hökuməti paraxod komandirinə əmr vermişdi ki, xüsusi icazə almayanadək yola çıxmasın.

Heç bir şeydən xəbəri olmayan sərnəşinlər bu əhvaldan həyəcana düşürlər.

Saat 10 radələrində bir qarqışalığ olur, deyirdilər ki, erməni saldatları körpünü əhatə etmişlərdir. Əhvaldan xəbər bilmək istəyən müsəlləh [silahlı] Diki Diviziya nəfəratı [əsgərləri] atəşə məruz qalırlar.

Bu heyndə [bu əsnada] körpüdə atışma başlanır və on beş dəqiqədən sonra qurtarır. “Müsavat” üzvlərindən bir neçələri aranı sakit etmək üçün körpüyə gəlirlər.

Sonra başlanan atışma nəticəsiz olaraq yarım saat davam edir. Sonra gecə saat üçdək xəndəklərdə əyləşirlər. Sair firqə üzvləri ilə bərabər müsavətçilər Şura Hökuməti komitəsinə gəlirlər. Oradan bir neçə nəfər alıb körpüyə gəlirlər və məqsəd də bu idi ki, orada olan hadisə bir

növ ilə yatırılınsın. Ermənilər bu hadisədən istifadə edərək, bütün şəhər içərisində atışmağa başlayırlar. Gecə şura qoşunu namı ilə ermənilər Velikoknyajeski, Olqinski və Voronsovski caddələrini işğal edirlər.

Həman gecə ermənilərin süvari qoşunları küçələri dolaşib əhalini daha artıq xof və dəhşətə salırdılar.

Müsavətçilər bu yolda çox çalışırdılar. Həyəcana düşmüş müsəlmanları sakit edirdilər, küçələrdə qalan müsəlmanları evlərinə qaytarırdılar və eyni zamanda Diki Diviziya saldatlarını vadar edirdilər ki, onlar silahlarını təslim etsinlər. Zira bolşeviklər silahın təslimindən sonra onları azad edəcəklərini bildir[ir]dilər.

Nəhayət, saldatlar silahlarını müsavətçilərə verərək bəyan etdilər ki, ortalıq qarışmasın deyə bunları təslim edirlər.

Lakin bolşeviklər ilə daşnaklar yatmayırdılar. Bizimkilər pristanda [liman körpüsündə] əhatə edildiyi zaman, onlar müsəlmanlara hücum etmək istəmişlərdir, fəqət onlar Şamaxı qoşunlarını gözlədiklərindən, bir gün sonraya bu qırğını təxir edirlər.

Müsavətçilər İcraiyyə Komitəsindən mart ayının 18-ində yekşənbə [bazar] gününü səhər saat 7-də qayıdırlar. Müsəlmanlar saldatların silahlarını aldığını duyararaq, həyəcana düşürlər və dükənləri bağlayaraq Milli Komitə iclasına gəlirlər.

Mitinqdə natiqlər etiraz nitqləri deyərək, bir neçə nəfər vəkillər seçirlər ki, onlar İcra Komitəsindən tufəngləri tələb eylesin və bəyan eylesinlər ki, tufənglər qaytarılmadıqca bazarı açmayacaqlardır. Müsavətçilər bu mitinqlərdə camaatı asudəliyə dəvət və üç dəfə intibahnamələr

[vərəqələr] buraxaraq dükançılara dükanlarını açmağı təklif edirlər. Axırncı intibahnamədə bildirilmişdi ki, İcra Komitəsi axşam saat 6-da silahları qaytaracaq və üzr dəxi istəmişdir.

O zaman ki, müsavətcilər əhalini asudəliyə dəvət edirdilər, eyni zamanda şura qoşunları, erməni saldatları rast gələn müsəlmanları silah bəhanəsi ilə axtarırdılar.

Daşnak saldatları qaraqolda duran beş nəfər müsəlman saldatlarını “samosud” etmək [linç etmək, məhkəməsiz divan tutmaq] istəmişlər də, ruslar və müsəlmanlar yetişərək bunları xilas etmişlərdir. Bu heyndə xəbər yetişir ki, şəhərin kənarında və Şamaxı altında Styopka Lalayevin dəstəsi müsəlmanları qırır. Bu xəbərlər və erməni saldatlarının insanlıqdan kənar hərəkətləri müsəlmanları fəvqəladə bir surətdə həyəcana salırdı. Saat 5-də müsavətcilər İcraiyyə Komitəsində silahların qaytarılmasını gözləyirdilər. Bu halda xəbər yetişir ki, bolşeviklər Şamaxı küçəsində müsəlmanlara hücum edib onları öldürürlər.

Axşam saat 6-da bir çox müsəlman vağzalda tövqif [həbs] edilmişlərdi. Axşam saat 7-də bolşeviklər rastlarına gələn müsəlmanları öldürməyə başlayırlar.

Müsavətcilər dəfəatla [dəfələrlə] İcra Komitəsinə müraciət etmişlərsə də, hər dəfə “Heç bir şey bilməyirik” cavabını almışlar. Bu vaxt Mars teatrosunun damından pulemyot işləməyə başlanırdı.

Saat 10-da məlum olur ki, Velikoknyajeski, Olqinski və Mariinski küçələr bolşeviklər tərəfindən işğal edilib, şəhərin aşığı hissəsi ilə əlaqə kəsilmişdir.

Saat 11-də erməni nümayəndəsi dok-

tor Ter-Zaxaryan “Müsavət” idarəsinə Milli Komitəyə gəlib demiş ki, Erməni Milli Komitəsi “Metropol”a yığılmışdır ki, müsəlmanlar ilə bir yerdə bolşeviklərin qarşısına çıxmaq üçün şura etmək istəyirlər. Və əlavə etmiş ki: Bizim şura qoşunu ilə heç bir əlaqəmiz yoxdur. Bu, siyasi bir mübarizədir. Çalışmalı ki, bu mübarizə hər iki millətə zərər yetirməsin.

Bu zaman müsəlmanlar müavinət [kömək] etmək istərlər. Milli Komitədən Əlimərdan bəy Topçubaşovu, Əbdüləli bəy Əmircanovu, Ağahüseyn Tağıyevi, Yusifəli Əliyevi, “Müsavət”dan Əmin Məhəmmədovu, Səməd bəy Əliisgəndərovu, Əsədulla Əhmədovu oraya göndəririlər.

Axşam saat səkkizdə səkkiz nəfər müsəlmanlar bir nəfər erməninin sözüünə görə “Metropol”a əzimet edirlər [gedirlər].

Müsəlmanlar və Erməni Milli Komitəsi bu yerədək ermənilərə inanırdılar. Vəkilləri, erməni saldatları gülləyə basdığından, bunlar qayıdırlar. Sonra Ter-Zaxaryan telefon ilə “Metropol”a Ter-Mikaelyan və Taqianosov ilə danışır və qərar qoyurlar ki, səhər saat 7-də yığışınlar. Eyni zamanda ermənilər söz verirlər ki, erməni hissəsində olan müsəlmanları mühafizə edəcəklərdir. Müsəlman hissəsində olan erməniləri də müsəlmanlar mühafizə etsinlər.

Müsəlmanlar bu barədə məhəllələrə əmr verirlər. Saat 5-də bildik ki, bizi aldatmışlardır. Bunlar bir tərəfdən bizimlə danışığa girişdiyi halda, digər tərəfdən Şaumyan və eserlər ilə danışığa girişmişlərdir. Bunlar qət etmişlərdir ki, bizi aldadıb bütün ixtiyarı əllərinə alsınlar.

“Müsavət”ın birinci şöbəsindən bildi-

rilirdi ki, Ermənikəndindən ermənilər Qanlıtəpəyə müsəlman məhəllələrinə hücum edirlər və zirehli avtomobillər “Müsavət” qarşısında dayanıb onları gülləyə basır və bir neçə müsəlmanları küçəyə çağıraraq öldürmüşlər. Müsəlmanlar İcra Komitəsinə müraciətlə, nə üçün böylə edilir dedikdə, “Sizə böylə lazımdır” deyərək Qaraxanyan cavab verirmiş.

İNNA LİLLAHİ VƏ İNNA İLEYHİ RACİUN*

Millətdeşlər!

Bu gün sevgili vətənimiz Azərbaycan bir əza məclisinə dönmüş.

Gözlərdən axan qan-yaşlar, dillərdən səmələrə doğru yüksələn dəhşətli ah-ənilər [ah-nalələr] böyük bir tufan qoparırlar.

Millətdeşlər!

Bu gün hər yanı bir hüzn, hər yeri bir yas, hər tərəfi bir pərişanlıq içində görürüz. Diqqət etdikdə, hər bir məmləkətdə bir təlaş, hər sözdə bir məhəbbət, hər sükutda bir şikayət anlayırıq. Ətrafa baxırıq:

Güllər solmuş, bülbüllər sükuta dalmış, aləm qara matəm libasına bürünmüş. İnsanların üzündə bir hüzn, bir mükəddərlik müşahidə olunur. Guya şimdiki bu an həyat məmata təbdil olunacaq [həyat ölümə çevriləcək], guya şimdi soqaqlarda dolaşan insanlar biruh [cansız] bir müqəvva şəklinə giriblər.

Əcəba bunlar nə üçün? Bu təbəddülatlara [dəyişikliklərə] səbəb nə?

* Camaata xitabən intibahnamə surətində nəşr edilmişdir.

Əvət!

Bu gün adlarını insan qoyub feillərində bir yığın vəhşilər sürüsünü təşkil edən canilər əliylə Azərbaycanımızın geniş səhərləri azəri türklərinin kəndi qanları ilə boyanmış. Bu gün mədəniyyəti yıxan qorxulu zərbələrə məruz qalan gözəl, müqəddəs vətənimiz bir yığın nadanlar əliylə xarabazara döndərilmiş.

Bu gün sevgili Azərbaycanımızın bir qəbiristanına döndərilmək fərmanı verilmiş. Bu gün azəri türklərinin irzinə, namusuna təcavüzlər olunmuş. Bu gün məzlum övladlarının namusuna təcavüz edilməyini gören şanlı babalarımızın o qəhrəman ruqları coşmuş, ildırımlar çaxdırıb, qara buludları toplayıb, şiddətli rüzgarlar əsdirib, şu gördüyümüz yaslı, pərişan, ağlar təsəvvüratı təşkil etmişlər. Bu gün dağılan xanımınlarımızın tozu, yaxılan imarətlərimizin atəş tüstüsü, qırılan cavanlarımızın fəryadı, namusu gedən qadınlarımızın ah-əninini, doğranılan uşaqlarımızın “Anam! Anam!” deyən sədələri yek-digərlərinə [bir-birinə] qarışaraq səmələrə doğru yüksəlib, gördüyümüz qiyamətləri bərpa etmişlərdir.

Ey vətəni, millətini sevən, namusunu uca tutan, Azərbaycan şühədasının [şəhidlərinin] hörmətini bilən millətdeşlər, bu gün tətillərinizi unutmayın! Ey şanlı Türk millətinin balaları! Bu gün kəmiqləri, canları, qanları ilə Azərbaycan istiqlalıyyətinin əsasını qoyan azəri-türk cavanlarının istirahəti-ruqları üçün əza məclisləri tərtib vermək həpimizin müqəddəs vəzifəsi olmağı düşünməli. Bu məqsədlə Bakı Türk Mütəəllimlərinin [Tələbələrinin] İttifaqı tərəfindən martın 31-ində səhər saat 11-də Birinci Realnı

məktəbinin binasında əza məclisi tərtib veriləcəkdir.

İttifaqi-Mütəəllimin İdarəsi

TELEFONOQRAMMA NÖMRƏ 5

29 mart 1919-uncu sənə
Hamı Nəzarətlərə

Hökumət İşləri İdarəsi, Rəisi-vükəlanın [Baş nazirin] qərardadına görə elam edir [bildirir] ki, bugün mart ayının 31-ində, Mart hadisəti münasibətilə heç bir dövləti müəsisələrdə iş olmayacaqdır.

* * *

Düşənbə [bazar ertəsi] günü ibarət olsun təzə qayda ilə mart ayının 31-indən, bir gün Suraxanski küçədə Hacı Hacıbaba mərhumun təkyəsində keçən ildə şəhid düşən müsəlman əhalisinin və ələlxüsus öz həmkarları olan mərhum Məhəmməd-hüseyn, Məhəmmədəli və İbrahim, İmam-verdi və Cənnətin istirahəti-ruhları üçün təziyə (pəs-məzar) təyin olunur. Bəyani-təziyə Zərgərlər tərəfindən qəbul olunur.

Bakı və Ətrafında

Zəhmətkeş Ziyalılar İttifaqı

Bütün zəhmətkeş ziyalıları martın 31-ində, saat 11-də Təzəpir məscidinə dəvət edir. Orada Mart hadisətində fəciyə bir surətdə qətl edilən cəmiyyət üzvləri ruhuna “Yasin” xətm olunacaqdır.

6274

Müvəqqəti müdir:
Hacıbəyli Üzeyir

QEYD VƏ ŞƏRHLƏR

İnna lillahi və inna ileyhi raciun

səh. 429. “Sabornı küçə”: Bakıda, indiki Sabir küçəsi.

“Şah məscidi”: Bakıda, İçərişəhərdə Şirvanşahlar sarayı kompleksində XV əsrdən qalma məscid.

Unudulmaz faciə!

səh. 429. Varfolomey gecəsi (yaxud Varfolomey qırğını): Parisdə 24 avqust 1572-ci ildə kalvinizm tərəfdarı fransız protestantları hugenotların katoliklər tərəfindən kütləvi surətdə qətl edilməsi.

səh. 430. “Məş’əli-əfkari-əhraranə sön-məz xun ilə”: “Hürriyyət fikrinin məş’əli qan-la sönməz”. Misra türk şairi Abdullah Cövdətə məxsusdur.

“Martda tökülən qanlar türklərdəki milliyət və hürriyyət fikrini, Azərbaycan atəşimüqəddəsini söndürəmmədi!”: müqayisə et: “Bakı küçələrində tökülən nahaq qanlar... ürəklərdə söndürülmək istənilən hürriyyət məş’əlini daha ziyadə tutuşdurdu.” Yuxarıdakı cümlədə də “türklərdəki” yerinə güman ki, “ürəklərdəki” olmalı idi.

31 Mart

səh. 431. “Şənədəm qusfəndi ra bozorgi / Rəhanid əz dəhan o dəst e qorgi / Şəbangəh kard bər holgəş bəmalid / Rəvan e qusfənd əz vey bənalid / Ke əz çənqal e qorgəm də robudi / Çe didəm aqibət qorgəm to budi”: “Eşitdim ki bir böyük adam / Bir qoyunu qurdun ağzından və əlindən qurtardı / Gecə bıçağı boğazına sürtəndə / Qoyunun ruhu nalə çəkdi ki / Məni qurdun caynağından qurtardın / Nə gördüm, axırda özün mənə qurd oldun” (farsca)

18-31 Mart

səh. 433. “18-31 Mart”: köhnə və yeni təqvilər arasında 13 günlük fərq var.

Xəyalat

səh. 435. “Kəs nəyəyəd be zir e sayeye bum / Vər homay əz cəhan şəvəd mə’dum”: “Hüma dünyadan yox olsa da / Heç kim bayquşun kölgəsi altına girməz” (farsca)

El yası

səh. 437. “təbarəkallah”: tədqir və razılıqla birgə təəccüb, heyrat ifadə edən söz, “Allah mübarək eləsin!”

“Şühədayi-hürriyyətimizin ərvahına ithaf”

şeyri (səh. 440) üçün lüğət:

şühədayi-hürriyyət: hürriyyət şəhidləri
ərvah: ruhlar
qülubi-millət: millətin qəlbləri
zinəti-cahani-fəna: axirət dünyasının bəzəyi
həyati-pür-iqbal: gələcək vəd edən, uğurlu həyat
dəryad etmək: yada salmaq
müəbbədən: əbədi olaraq
behişt-i-ə’la: cənnətin ən ali mərtəbəsi
dəsti-əhli-vəhşət: vəhşilərin əli
xüldzari-rəhman: Tanrının cənnət bağı
rəxşan: parlaq, işıqlı
xun: qan

“Acı həqiqətlər”im

səh. 443. “Hər tərəfini xarabazara döndərdi.”: qəzetdə “xarabazara” yerinə “xanimana” getmişdir.

“Ölən Adilə rəhmət...”: Adil Əbdürrəhim oğlu nəzərdə tutulur. Məşhədi Adil Kərbəlayi Əbdürrəhim oğlu (1868-1919) 1918-ci ilin mart qırğınlarında daşnak-bolşevik qoşunlarına qarşı vuruşmuş, dinc Azərbaycan xalqını müdafiə etmişdir.

“Bu nacilər...”: “naci” sözü əslində “nicat tapan, qurtulan, xilas olan” mənasına gəl-

məklə birgə, görünür ki, burada “nicat verən, xilaskar” yerində işlənmişdir.

“Ə. Bədi’”: bu imza Əhməd Bədi’ Tiriniçə məxsusdur.

Mart hadisəyi-əliməsinin müxtəsər tarixçəsi

səh. 445. “...Dro, Qaro və Muradın...”: erməni terrorçu və quldurları Drastamat Kanayan, Armen Qaro (Karekin Pastrımacıyan) və Murad Sebastatsı (Murad Xrimyan) nəzərdə tutulur.

səh. 447. “Amazasp”: erməni terrorçusu Hamazasp Srvandzyan nəzərdə tutulur.

səh. 448. “Əmirov”: Daşnaksutyun partiyasının üzvü olan, ermənilərin və bolşeviklərin Azərbaycanda yerli əhaliyə qarşı törətdikləri soyqırımında xüsusi qəddarlıqla iştirak edən Tatevos Əmirov nəzərdə tutulur.

“Styopka Lalayev”: Azərbaycanlı dinc əhaliyə divan tutulmasında xüsusi qəddarlıq nümayiş etdirən daşnak zabiti Stepan Lalayan (yaxud Lalayev) nəzərdə tutulur.